

מיכאל ברק

הצופיות בראי השיח הפולמוסי הוהאבי והסלפי במצרים ובמשרק (המזרח הערבי):

2001-1967.

תקציר

המחקר בוחן את האופנים בהם הובנה השיח או הפולמוס, שיצרו פעילים והאבים בערב הסעודית ופעילים סלפים בולטים במצרים ובארצות הסהר הפורה (לבנון, סוריה וכווית) נגד הצופיות והצופים (זרם מיסטי מרכזי באסלאם) בשנים 2001-1967. הוהאביה הינה תנועה אסלאמית סוניית שמרנית המאמצת את האסלאם ככתבו וכלשונו והינה האידיאולוגיה הרשמית וההגמונית בערב הסעודית מאז ראשית המאה העשרים. הזרם הסלפי המודרני של שלהי שנות השישים ואילך מתאפיין בשמרנות ובפוריטאניות יתירה. בבסיס משנתו עומדת השאיפה לחדש את רוח האסלאם הבראשיתית של שלושת הדורות הראשונים לאסלאם, דבקות בפרשנות מילולית של המקורות הקדושים לאסלאם, והגבלת השימוש בעקרון האג'ת'האד. למרות הדימיון הקיים בבסיס מחשבתם של שני הזרמים הנזכרים מעלה קיים ניכר גם שוני ביניהם, שניהם בעלי הרכב אנושי והשכלתי שונה ותוצר של נסיבות היסטוריות אחרות. העבודה עושה שימוש בתפיסות ובתיאוריות שגיבש הפילוסוף הצרפתי מישל פוקו סביב שיח, כוח והדרה. באמצעותן היא בוחנת את האופנים בהם מבנים הפעילים הוהאבים והסלפים את דמותו של המוסלמי "האחר", דמותו של המוסלמי האמיתי וצורתו הנכונה של האסלאם.

בעקבות "ההתעוררות האסלאמית", שהחלה לאחר מלחמת 1967, עלה האסלאם ככוח פוליטי והתחזק בקרב מגזרים רבים בציבור. במסגרת התעוררות זו חלה התחזקות מחודשת גם בכוחם של מסדרים צופים, שנהנו מתמיכה ציבורית גדלה וכמו גם מתמיכה של כמה ממשטרי ערב דוגמת מצרים וסוריה, שבבסיסה עמד רצון לבלום את כוחו של האסלאם הפוליטי. מגמה זו הזינה את הפולמוס האנטי-צופי ותרמה לעלייה בהיקף יצור ספרות אנטי צופית, שהייתה בעיקרה שלילית ובסימן דה-לגיטימציה.

החל מ-1967 הפכה סעודיה לשחקן מרכזי באזור בשל ירידת כוחו של המשטר המצרי והודות להכנסות הנפט העצומות, שזרמו למדינה באמצע שנות השבעים ותרמו לביצור מעמדה האזורי. הממסד הדתי הוהאבי, שנהנה מהכנסות המדינה, מינף אותן להפצת האידיאולוגיה הוהאבית אל מחוץ לתחומי ערב הסעודית, למקומות שבהם הייתה הצופיות עדיין מושרשת, כמו באפריקה. לפיכך, הוא הביע עניין

בהחלשת כוחם של המסדרים הצופים והחריף את הקו האנטי הצופי. במסגרת הפצתה הוקמה רשת תמיכה ומימון מסועפת בקבוצות סלפיות, שחלקו יחד בסיס אמונה משותף.

אירועי ספטמבר 2001 משמשים נקודת סיום למחקר. בעקבות הפך הזרם הסלפי הג'האדי לכוח משמעותי בתודעת המזה"ת ואילו האידיאולוגיה הוהאבית נאלצה לנקוט במגננה אל מול גלי הביקורות, שהפנו אליה משטרי ערב נוכח השתתפותם של פעילים סעודיים בפיגועי ספטמבר 2001. דרך בחינת ספרות הפולמוס האנטי-צופית זורה המחקר אור על המתחים הפנים אסלאמיים ועל דימויים העצמי של הפעילים הוהאבים והסלפים.

חלקו הראשון של המחקר סוקר פעילים סלפים מרכזיים, שנטלו חלק ביצור פולמוס אנטי-צופי. **קבוצת תומכי הסונה של מחמד** (ג'מעאת אנצאר אל-סנה אל-מחמדיה), אשר נוסדה במצרים בשנת 1926 ע"י השיח' מחמד אל-פקי (1892-1959); **קבוצת ההטפה לאמת** (ג'מעאת דעות אל-חק), אשר נוסדה בקהיר בשנת 1975 על ידי עבד אל-קאדר רזק אל-טויל (1932-1998); השיח' **עבד אל-רחמן עבד אל-ח'אלק** (יליד 1939), אשר נחשב לאב הרוחני של הזרם הסלפי בכווית ועמד בראש **אגודת החייאת המורשת האסלאמית** (ג'מעית אחיאא אל-תראת' אל-אסלאמי); שיח' **עבד אל-רחמן אל-דמשקיה** (1957?), יליד ביירות בלבנון; השיח' **מחמד נאצר אל-דין אל-אלבאני** (1914-1999), אשר זכה להשפיע על פעילים סלפים ו"והאבים" רבים; השיח' **ספר בן עבד אל-רחמן אל-חואלי** (יליד 1950), שיח' סעודי רדיקלי שמתח ביקורת על הממסד הדתי הוהאבי.

חלק זה עוסק גם במידת ההשפעה שהייתה לממסד הדתי הוהאבי על פעילים אילו. כך לדוגמא, עולה בבירור תמיכה מוראלית, אידיאולוגית וחומרית בקבוצות הסלפיות המצריות שזכרו מעלה. בנוסף, עולה כי כל אותם פעילים הפרו זה את זה וקיימו חזית משותפת נגד הצופיות.

החלק השני עוסק בקונטקסט החברתי פוליטי שבו פעלו אותם פעילים והאבים וסלפים. במקרה הסעודי, הושם דגש על תגובת הממסד הדתי הוהאבי כלפי פעילותו של השיח' הצופי הסעודי מחמד עלוי אל-מאלכי, שזכה לפופולאריות רבה בעולם הצופי. גישת הממסד הייתה בעיקרה עוינת מאוד והתבטאה בייצור פולמוס נגד אל-מאלכי ובגנות הצופיות. השיח' ספר אל-חואלי, שנמנה על קבוצת "השיח'ים המעוררים",

בלט כפולמוסן הרדיקלי ביותר בשל דרישתו למצות את הדין עם אל-מאלכי בהתאם לחוקי השריעה המחמירים ונוכח השתלחותו החריפה בצופיות.

במקרה המצרי, הפעילים הסלפים הנזכרים מעלה תקפו דרך כתבי העת שלהם את הצופיות, הוקיעו מסדרים צופים מסוימים כמו מסדר אל-ברהאניה ומתחו ביקורת כלפי כלפי כל מי שנטה, תמך או צידד בצופיות, כמו מוסד אל-אזהר. בעבודה נבחנת גם ספרות הפולמוס של השיח' דמשקיה כלפי קבוצת "אל-אחבאש" בלבנון, מסדר אל-רפאעיה ומסדר אל-נקשבנדיה. מלבד זאת, מתרכז המחקר את התמות המרכזיות, שעלו במסגרת הפולמוס האנטי-צופי, ובהן סוגיות מתחום האמונה, מתחום ההלכה ומתחום ההיסטוריה.

גישתם של כל הפעילים הוהאבים והסלפים בהקשר הצופי זהה במידה רבה למרות מיקומם הגיאוגרפי והקונטקסט הפוליטי החברתי השונים בהם חיו. בעיניהם, הצופיות על כל רבדיה וחסידיה היו נטע זר באסלאם שיש להוקיעו ולנדותו מעל אומת האסלאם.

החלק השלישי בוחן את דרכי האסטרטגיה וערוצי ההפצה וההנחלה שכוננו יצרני הפולמוס האנטי-צופים. מערכת החינוך הוהאבית, לדוגמא, שימשה ערוץ הפצה והנחלה מרכזי בידי הממסד הדתי הוהאבי. כך היא עודדה סטודנטים באוניברסיטאות האסלאמיות לכתוב דיסרטציות אודות היבטיה השליליים של הצופיות ולהנציח את תדמיתה השלילית. לרשות כמה מהפעילים הסלפים עמדה תקשורת סקטוריאלית ככלי מרכזי להפצת משנתם.

דרכי האסטרטגיות בפולמוס האנטי צופי הינן רבות ומגוונות. במסגרתם נעשה שימוש במוטיבים רבים כמו בדימויים, השאלות מטפוריות, הגחכה ולעג, משחקי מילים, שאלות רטוריות, אנלוגיות לדמויות היסטוריות בעלות מוניטין רע במסורת האסלאמית, פסקי הלכה, ציטוט אנשי אקדמיה ומזרחנים, סילוף עובדות היסטוריות, לשון בוטה, האשמת הצופים בתחלואי האומה המוסלמית, מכתבי קוראים, מדריכים לניהול פולמוס עם צופים ולזיהויים, תיאור מדף הספרים הצופים כספרות מינית ודימוינית, סיפורים אישיים של שיח'ים צופים, אשר התפכחו מדרכם הצופית בשלב מסוים בחייהם, זכו ל"הארה רוחנית", התוודו על חטאיהם והחליטו לפנות לאמונה הנכונה, קרי האמונה הסלפית. הממסד הדתי הוהאבי פרש חסותו על כמה מהצופים לשעבר, שילב אותם במערכת החינוך הסעודית ועודד אותם לפרסם סיפורים אלו ברבים.

החלק הרביעי עוסק בפולמוס הנגדי של פעילים צופים מרכזים לשיח הביקורתי שחוללו מבקריו. מועצת הצופים העליונה במצרים העדיפה לכוון בעיקרו של דבר שיח אפולוגטי שנועד להוכיח את שורשיה

האסלאמיים של הצופיות ולהצדיק את אמונותיה והריטואלים שנלוו לה. פעילים צופים אחרים העדיפו לייצר שיח אפולוגטי אך בשילוב עם שיח התקפי. על קבוצה זו נמנו, לדוגמא, השיח' הצופי יוסף אל-רפאעי (- 1932) מכווית, מסדר אל-עזמיה ומסדר אל-עשירה אל-מחמדיה ממצרים. שיח זה הטיל האשמה על הוהאבים והסלפים אחראיות לפילוג האומה המוסלמית ולהחלשת בסיס כוחה של דת האסלאם בגין הקנאות הדתית וחוסר הסובלנות כלפי "האחר".

החלק החמישי עוסק בזרם *הסטיה* (המרכז), שבו בולטים השיח' המצרי הידוע **יוסף אל-קרדאוי** (יליד 1926), היושב בקטר, והשיח' המצרי **מחמד אל-ע'זאלי** (1917-1996). זאת כדי שישמש מעין קבוצת ביקורת לגבי אופן תפיסת הצופיות בתקופה הנדונה. זרם זה גילה עמדה פחות נוקשה כלפי הצופיות בשל האג'נדה של אל-קרדאוי, אותה החל לגבש משנות השבעים ובייחוד משנות התשעים של המאה שעברה, קרי קידום מודל אמונה מתון שבו יש מרחב פלורליסטי לפרשנות של המקורות הקדושים של האסלאם. אל-קרדאוי ואל-ע'זאלי קראו לשמור על אופייה האורתודוכסי של הצופיות ושיבחו את הפן הרוחני או הפן הרגשי הגלום בתוכה. במסגרת תפיסה זו קראה *הסטיה* להכליא בין הצופיות לבין הסלפיה וליצור מודל אמונה היברידי ומאוזן עבור המאמינים.

הפולמוס הדתי בין הזרם הוהאבי והסלפי לזרם הצופי מבטא מאבק על נפשותיהם ומוחם של המאמינים, כוח, הגמוניה על המרחב הציבורי והדתי ותחרות על משאבים חומריים. ככללותו, הזרם הוהאבי והסלפי המודרני ניחנים בחוסר סובלנות כלפי "האחר" ובניסיון לדה-לגיטימציה של הצופים ובמקרים קיצוניים אף לדה-הומניזציה שלהם. מדובר בתופעה חדשה באסלאם המבטאת את עוצמת התסכול של פעילים אילו מהתגברות כוחם של הצופים ומאי יכולתו של האסלאם להתמודד עם איומים שונים.